

Halina Manikowska

W poszukiwaniu źródła „totalnego”. Najważniejsze kierunki badań nad testamentami ludności miejskiej w XIII–XVIII w.

Słowa kluczowe: testamenty, szkoła „Annales”, historia mentalności, metoda kwantytatywna

Key words: testaments, „Annales” school, history of mentalities, quantitative method

Tytuł artykułu intencjonalnie nawiązuje do szkoły „Annales”, dziś nieco *demodée* z racji — jak sądzę — raczej gwałtownego cofania się znajomości języka francuskiego niż braku jej naukowej atrakcyjności. Nawiązanie to nasunęła mi lektura pokaźnej liczby wydanych w ostatnich latach polskich prac poświęconych testamentom z czasów średniowiecza i wczesnej nowożytności oraz także coraz liczniejszych katalogów i edycji tych źródeł¹. To, co uderzać w nich musi mediewistkę w moim wieku, to brak lub skąpość odwołań do francuskich studiów nad testamentami. Tak jakby autorzy nie mieli świadomości konstytutywnego wręcz znaczenia tych prac dla określenia problematyki i metodologii badań nad testamentami i ich usytuowania w różnych dziedzinach eksploracji historyków. Uznałam zatem, że warto poświęcić chwilę uwagi niektórym tendencjom w uprawianej przez drugą i trzecią generację „Annales” historii (zwanej też *nouvelle histoire*²), z którymi powiązać można rozważane przez polskich badaczy zagadnienia. Zarówno bowiem interpretacje, które w dzisiejszych badaniach nad testamentami są traktowane jako oczywistość, jak i niektóre paradygmaty, które podlegają teraz często rewizji bądź nawet destrukcji, pojawiły się w określonym momencie rozwoju nauki i w kontekstach na ten rozwój wpływających. Warto mieć to na uwadze.

W artykule poświęconym miejscu testamentu w badaniach nad piśmiennością pragmatyczną Anna Adamska wyliczyła problematyki badawcze, dla których w ciągu prawie półwiecza badań testamenty stały się źródłem podstawowym, a przynajmniej ważnym: historia społeczna, gospodarcza, kultury materialnej, mikrohistoria, historia kultury generalnie i mentalności w szczególności (zwłaszcza postaw zbiorowych i indywidualnych wobec śmierci), praktyki religijne, kultura pamięci grupowej (*Memoriakultur*), historia języka i literatury (testament jako gatunek literacki, proza polityczna), kwestie transferu kulturowego i prawnego³. Szczególny nacisk położyła, ze względu na podejmowany przez nią temat, na znaczenie zapisów ostatniej woli w badaniach nad komunikacją społeczną. W tej wyliczance zastosowała różne poziomy badań, przeplatając dyscypliny zagadnieniami szczegółowymi, bez wyraźnego porządku klasyfikacyjnego. Dała tym samym do zrozumienia, że w istocie mamy do czynienia ze źródłem „totalnym” (choćaż nie użyła tego określenia), służącym wielu problematykom, w dodatku

¹ Jeżeli chodzi o miasta, zob. kolejne tomy serii pod red. U. Augustyniak: *Katalogi*. 2017, będące pokłosiem grantu NPRH. W niniejszym artykule bibliografia prac polskich jest zredukowana do niezbędnego minimum, ze względu na skupienie uwagi na badaniach francuskich.

² Encyklopedia jej poświęcona (*La nouvelle histoire*. 1978) ukazała się z okazji półwiecza „Annales”.

³ Adamska A. 2013, s. 185–200.

część z tych problematyk ewokującym. Można tę wyliczankę kontynuować, poszerzając ją o całe dyscypliny i pogłębiając o zagadnienia szczegółowe.

Koncept „historia totalna” pojawił się już u ojca założyciela „Annales”, Lucien Febvre’a, dobitnie i syntetycznie wyrażając manifest programowy twórców czasopisma i szkoły badań historycznych. Najprościej i najkrócej rzecz ujmując, ich celem było odejście od rozdrobnienia wiedzy pomiędzy odrębne dyscypliny, uniemożliwiającego to, co uważali za zadanie historii — uchwycenie złożoności („totalności”) procesu historycznego, współzależności między złożonymi, całościowymi zjawiskami (zarazem gospodarczymi i społecznymi, prawnymi i estetycznymi itd.) w badanej cywilizacji (formacji społecznej). Rzeczywistość historyczna powinna być postrzegana i opisana jako system relacji, jako struktura, historyk zatem musi umieć posługiwać się metodologiami i aparatem pojęciowym różnych nauk społecznych⁴. Dzięki przede wszystkim tłumaczeniom licznych prac Fernanda Braudela — „przywódcy” drugiego pokolenia „annalistów” — historykom polskim najlepiej znana jest wykładnia teoretyczna tego właśnie historyka i jego realizacja badawcza koncepcji historii totalnej⁵. Braudel wprawdzie częściej posługiwał się określeniem „historia globalna”, zawsze jednak chodziło mu o teorię/koncepcję cywilizacji i integrację nauk społecznych (o człowieku i jego historii), bez której badanie tej wielopoziomowej struktury, globalnego procesu historycznego jest niemożliwe. Zawsze też chodziło o „unaukowanie” historii, odkrycie istotnych prawidłowości, jeśli nie wręcz uniwersalnych praw. Dążenie to faworyzowało rzecz jasna sięgającą po teorie ekonomiczne i metody kwantytatywne historię gospodarczą oraz będącą pod wpływem socjologii historię społeczną.

Sukcesy w stosowaniu metod kwantytatywnych na tych polach eksploracji historycznej, odniesione przez historyków drugiej generacji szkoły „Annales” — przewaga wśród nich badaczy wczesnej nowożytności nie może dziwić⁶ — zbiegły się w czasie z rosnącym entuzjazmem dla historii mentalności⁷. Była ona odpowiedzią trzeciego pokolenia „annalistów” na zaniedbanie przez poprzednią generację badań zagadnień, które obejmowano terminem psychologii społecznej i sytuowano w ramach historii kultury. Uderzała przecież w dziele Braudela, wielkim fresku wczesnonowożytnego świata śródziemnomorskiego, nieobecność lub marginalna uwaga przywiązana do wierzeń, obyczajów, mentalności zbiorowej, w tym tak dla niej, i w tej cywilizacji kluczowych pojęć i determinant zachowań jak honor oraz kult męskości. Od lat sześćdziesiątych XX w. historia mentalności robiła zawrotną karierę i przez następne dwie dekady zagarniała dla siebie najgłośniejsze osiągnięcia francuskiej historiografii, wpływając silnie na profil badań historycznych także w innych krajach. W czasach mojego zawodowego terminowania, na początku lat siedemdziesiątych, odnosiłam wrażenie, że rzeczownik „mentalność” jest najczęściej występującym w tytułach prac mediewistycznych sformułowanym w językach europejskich⁸. Nie trwało to długo. Już w latach osiemdziesiątych historycy mentalności (archeopsychologii, jak określił ją celnie Jacques Le Goff) coraz częściej odchodzili od terminu „mentalność” na rzecz pojęcia *imaginair*, z reguły doprecyzowując, że chodzi o wyobrażenia zbiorowe (modne

⁴ Szerzej o tym: Swianiewicz J. 2014, rozdz. 6: „Szkoła Annales i historia totalna”, zwłaszcza s. 149–168.

⁵ Doczekała się też ona największej liczby omówień z zakresu filozofii nauki i metodologii historii, zob. KHKM. 1994; Wrzosek W. 1990, s. 136–214; wstępy do wydań polskich prac F. Braudela: B. Geremka oraz W. Kuli (Braudel F. 1971; Braudel F. 1976–1977), J. Kochanowicza (Braudel F. 1992) oraz M. Aymarda (Braudel F. 2006). Dyskusja z tą koncepcją w pracach A.F. Grabskiego i J. Topolskiego.

⁶ Na marginesie warto zauważyć, że zanim zaczęto się posługiwać terminem Kliometria (w odniesieniu przede wszystkim do historii gospodarczej stosującej teorie ekonomiczne), a nawet zanim uznała je za swoje szkoła „Annales”, metoda kwantytatywna została użyta, i to z rygiorem rozkwitłej znacznie później kryminologii historycznej, przez Umberta Doriniego w jego absolutnie pionierskiej i modelowej pracy, Dorini U. 1916 (następne wydania: 1920 i 1923).

⁷ Por. artykuł-hasło: Ariès Ph. 1978.

⁸ 30 lat później Jacques Le Goff, który współtworzył i rozwijał tę dyscyplinę, w wykładzie wygłoszonym w Warszawie składał ją do trumny.

wówczas w tytułach *immaginario collettivo*, *social imaginary* itp.), a pod wpływem postmodernizmu odwoływali się także do konceptu reprezentacji (*représentation[s]*, *représentations mentales*), wreszcie na przełomie wieków do *sensibilités*⁹.

Niezależnie od tego, czy będziemy szukać źródeł tej dyscypliny w pracach ojców założycieli szkoły „Annales”: Marca Blocha (jako autora *Krółów cudotwórców*, 1924) i Lucien Febvre’a (*Un Destin. Martin Luther*, 1928), u socjologów (Maurice’a Halbwachsa, Luciena Lévy-Bruhla), w wielkiej syntezie o przemianach obyczajów na Zachodzie i innych pracach Norberta Eliasa, lub jeszcze wcześniej — w studiach Johanna Huisingi (dorzućmy też naszego Stefana Czarnowskiego), a nawet Jacoba Burckhardta — listę tę można wydłużyć — ogłoszenie jej narodzin wiąże się na ogół z pracą doktora Alberta Tenentiego, *La vie et la mort à travers l’art du XVIe siècle* (1952). Postawy wobec śmierci pozostaną uprzywilejowanym tematem historii mentalności, a w badaniach nad testamentami kluczowym. Śmiało wyjścia poza opłotki historii społeczno-gospodarczej cechowały już jednak autorów zapoczątkowanej przed drugą wojną światową serii wydawnictwa Hachette „Życie codzienne”, adresowanej do szerszej publiczności¹⁰. Jej autorom historycy mentalności będą zawdzięczać konstruowanie serii danych (liczbowych na pierwszym miejscu) i stosowanie ich w budowaniu zarazem żywych i naukowych fresków życia ludzi różnych kondycji w różnych epokach i cywilizacjach. Warto w tym miejscu niektórym inspiracjom historii mentalności poświęcić uwagę, ponieważ to one w największym stopniu zakreśliły horyzont badań nad testamentami i nad zagadnieniami, dla których testamenty stanowią dokumentację podstawową.

Historia mentalności narodziła się z długo niemal nieobecnego w dyskursie humanistycznym przekonania, że postawy, uczucia (sfera psychiczna) człowieka są zróżnicowane, odmienne w różnych cywilizacjach/kulturach, podlegają zmianom w czasie i jako takie są przedmiotem badań — analizy i interpretacji (a nie tylko opisu) historyka, że ta zmienność i odmiennosc są uchwytne w śladach (dokumentach, świadectwach etc.) pozostawionych w przeszłości. Za istotne uznano zarówno to, że zjawiska obejmowane terminem „mentalność” (postawy wobec życia i jego okresów, wobec choroby, przemocy, śmierci itd., konceptualizacje kondycji materialnej i społecznej człowieka) należą do struktur o najdłuższym trwaniu, jak i to, że pewne zachowania, postawy, praktyki etc. w obrębie tej samej cywilizacji/kultury w jednej epoce są powszechne/typowe, w następnej tolerowane, by w kolejnej stać się już nie do zniesienia¹¹. Uchwycenie tak rozumianych zmian i ich dynamiki zdawało się najbardziej ambitnym i obiecującym zadaniem tych badań.

Trzecia generacja „annalistów”, która nadała tej dyscyplinie nowy kierunek i impet, czerpała z inspiracji płynących ze strony filozofii — ta w humanistyce francuskiej, w tym i historiografii, od zawsze miała prymat — a także, w stopniu równym, z socjologii i antropologii, z prac i wypowiedzi badaczy identyfikujących się z kilkoma dyscyplinami i zacierających granice między nimi. I od początku kształtowała tę dziedzinę badań jako *par excellence* interdyscyplinarną¹². Niezwykle bogata problematyka, która nie mieściła się w żaden sposób w tradycyjnej historii faktograficznej i idiograficznej oraz nie dawała się zmieścić w ramach historii

⁹ Zob.: Corbin A., Déloye Y., Haegel F. 1993, s. 7–14; por. także: Michaud F. 2015, s. 21–33.

¹⁰ Serię otworzyła książka Faral E. 1938. Nie muszę w tym miejscu podnosić znaczenia serii i w rezultacie całego kierunku badań dla narodzin mikrohistorii w latach siedemdziesiątych XX w. pod wpływem antropologii. Dopiero pod wpływem mikrohistorii rozwinęła się w niemieckiej historiografii w latach osiemdziesiątych *Alltagsgeschichte*.

¹¹ Dwutomowe, dziś określane jako fundamentalne w rozwoju historii mentalności dzieło wielkiego badacza spoza szkoły „Annales” — Elias N. 1939, weszło do szerszego obiegu naukowego dopiero w latach siedemdziesiątych. W Polsce wydane zostało najpierw w wyborze (Elias N. 1980), dopiero w 2011 r. doczekało się pełnego tłumaczenia (Elias N. 2011).

¹² Por. dyskusję między Rogerem Chartierem (historykiem nauczania i książki w okresie wczesnej nowożytności) a Pierrem Bourdieu (socjologiem, filozofem, antropologiem, twórcą teorii przemocy symbolicznej), Gens. 1989, s. 53–60.

społeczno-gospodarczej (wszędzie uprawianej pod dużym lub całkowitym wpływem marksizmu), znalazła tym samym swoje należyte miejsce w odrębnej dyscyplinie.

Ogromne wreszcie, być może nawet decydujące znaczenie dla wyodrębnienia się problematyki historii mentalności, miał rozwój po drugiej wojnie światowej historii demografii (należącej do historii gospodarczo-społecznej) i zadomowienie się w historii społeczno-gospodarczej i syntezach historii cywilizacji (wielka specjalność szkoły „Annales” od 1960 r.) „apokaliptycznego” paradygmatu trzech następujących po sobie plag: II wojny — głodu — epidemii. Spoza analiz statystycznych wyłaniały się jednak trudno jeszcze w początkach nowej dyscypliny mierzalne, ale już poddające się generalizacjom postawy psychologiczne, mentalne, które okazywały się istotnym czynnikiem modyfikującym zachowania demograficzne, gospodarcze, społeczne. Na kreowanej przez historyków mentalności scenie dziejowej pojawili się w ich codzienności aktorzy wcześniej nigdy na niej niewystępujący lub służący za odległe, marginalne tło dla odwiecznych protagonistów: wieśniacy (Le Roy Ladurie¹³), szaleńcy (Foucault¹⁴), dzieci (Ariès¹⁵), heretycy (Le Roy Ladurie¹⁶). Portrecista (by nie rzec odkrywca dla historii) dzieci, a ściślej stosunku do dzieci i ich miejsca w społeczeństwie, Philippe Ariès był jednocześnie tym, który w całej pełni ukazał postawy wobec śmierci i samo umieranie jako zjawisko historyczne, podlegające zmianom¹⁷. W tych latach łamy „Annales. E.S.C.” zostały udostępnione rodzinie (*Famille et société*¹⁸), „Annales de démographie historique” oddały swoje dzieciom (nr specjalny w 1973 r. *Enfant et sociétés*¹⁹), czasopisma publikowały coraz trudniejszą do ogarnięcia masę artykułów o śmierci, seksualności, przedmiotem badań historyków stało się ciało ludzkie. Za podsumowanie pierwszej fazy tego boomu można chyba uznać dwie prace — z jednej strony *Essais sur l'histoire de la mort en Occident* (1975) i *L'homme devant la mort* Philippe'a Ariès'a (1977), z drugiej zaś — *Familles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société* (1976) Jean-Louis Flandrin'a²⁰. Zdanie-postulat Lucien Febvre'a z 1941 r.: „Nie mamy historii śmierci”²¹ przestało być aktualne. Półwiecze badań wysoko wyniosło historię śmierci jako temat i metodologię badań.

W latach sześćdziesiątych liczne otwarcia w kierunku nowej dyscypliny wzmagaly poszukiwanie dobrych źródeł i metod, które by „unaukowały” historię mentalności. W 1973 r. Michel Vovelle opublikował podsumowujące jego badania dzieło o znaczeniu przełomowym (niewydane po polsku): *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments* (w serii *Civilisations et mentalités*²²). Podstawę źródłową stanowił korpus ok. 20 tysięcy testamentów. Wprowadzenie metody kwantytatywnej do badań mentalności okrzyknięto przełomem metodologicznym.

Jako źródło historyczne testamenty długo interesowały przede wszystkim (jeśli nie wyłącznie) historyków prawa²³ oraz biografów, dla których były one dokumentem pierwszorzędnej

¹³ Le Roy Ladurie E. 1966.

¹⁴ Foucault M. 1961.

¹⁵ Ariès Ph. 1960. Ostro sformułowane hipotezy dotyczące braku miłości macierzyńskiej i małżeńskiej w epoce średniowiecznej łagodził pod wpływem krytyki w kolejnych wydaniach tej książki, zob. Gros G. 2010, s. 49–72. Ariès zainicjował w późniejszych latach serię *Historia życia prywatnego*.

¹⁶ Le Roy Ladurie E. 1975.

¹⁷ Ariès Ph. 1975; Ariès Ph. 1977.

¹⁸ „Annales. E.S.C.”. 1972. Rozwinięciem stała się w 1974 r. konferencja „*Famille et parenté dans l'Occident médiévale*”, *Famille*. 1977.

¹⁹ *Annales de démographie historique*. 1973.

²⁰ Flandrin J.-L. 1976.

²¹ Cytuje je Le Goff we wstępie do książki J. Chiffolleau (zob. przyp. 39)

²² Vovelle M. 1973.

²³ Co oczywiste, zważywszy na znaczenie prawa spadkowego (dziedziczenia) w każdym systemie prawnym (por. np.: Aubenas R.J. 1927). W polskich badaniach historyczno-prawnych, z racji ograniczonej roli testamentu w prawie ziemskim regulującym proces dziedziczenia, nie była to problematyka pierwszoplanowa. Badania nad

wagi. Zwróciły też uwagę historyków kultury jako gatunek piśmiennictwa²⁴. Vovelle analizując ich tysiące pokazał, jak postawy wobec śmierci różnicowały się i zmieniały wraz ze społecznym spektrum, oraz jak od początku XVIII w. rozprzestrzeniła się sekularyzacja. Udało mu się przy okazji przerzucić mosty nad mocno skądinąd mglistymi granicami pomiędzy historią społeczną i historią kultury²⁵. Znaczenie otwartych przez niego przejść na pole badawcze „nowej” (silnie socjologizującej) historii kultury dobrze wydobywa porównanie jego książki z wydaną dwa lata wcześniej pracą François Lebrun’a, *Les hommes et la mort en Anjou aux XVIIe et XVIIIe siècles*, sytuującą problematykę śmierci w ramach studiów demograficznych²⁶.

Badania Vovelle’a nie dają się jednak sprowadzić do historii/metody kwantytatywnej, a wykorzystane przez niego źródła do kategorii źródeł masowych²⁷. Pierre Chaunu nazwał tę wchodzącą w okres świetności w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. metodologię badań historią seryjną (*histoire sérielle*), w której stosuje się metody statystyczne, by po ustaleniu serii danych (na podstawie dostępnych archiwów) zbadać rozmieszczenie analizowanego zjawiska w czasie i określić jego ewolucję²⁸. Wzorem doskonałym tej metodologii była zresztą jego własna, napisana z żoną monumentalna (12 tomów) dysertacja, *Séville et l’Atlantique (1504–1650)* (opublikowana w latach 1955–1960). W entuzjastycznych w większości recenzjach z książki Vovelle’a formułowano brzmiały niemal jak nakaz postulat uczynienia z historii religijnej historii seryjnej. Miała się stać przez to dyscypliną równie „naukową” jak operująca od dawna danymi seryjnymi i metodami kwantytatywnymi historia gospodarcza i społeczna czy demografia historyczna²⁹.

Były to lata, gdy pod wpływem historii mentalności z historii Kościoła, z uwagą skupioną na aspektach instytucjonalnych z jednej strony, oraz z historii teologii i filozofii chrześcijańskiej z drugiej³⁰, wyraźnie wyodrębniła się historia życia religijnego i pobożności z własnymi, w pełni autonomicznymi kwestionariuszami badawczymi³¹. W centrum tych badań znalazło się praktykowanie religii traktowane jako podlegające zmianom i społecznie uwarunkowane zjawisko historyczne. Predylekcja historyków ze szkoły „Annales” do badania zjawisk masowych przesądziła o narzuceniu także historii religijnej ram pobożności i wierzeń zbiorowych. Dla indywidualnej dewocji pozostało miejsce w niszy, jaką rezerwowano dla ciągle jeszcze (i na szczęście) uprawianej biografistyki. Studia nad praktykami i wierzeniami religijnymi nie mogły mieć, rzecz jasna, charakteru czysto idiograficznego, lecz prowadzić miały do uchwycenia zmian, ich dynamiki i ewolucji. Wymagały zatem znalezienia źródeł dostarczających danych seryjnych.

testamentem w średniowiecznym prawie polskim i prawie kanonicznym są niedawnej daty, por. przeglądowy artykuł Bobowski B. 2009, s. 83–88.

²⁴ W humanistyce polskiej ciągle rzadkie są badania nad testamentem mieszczańskim w kontekście piśmiennictwa i literatury, por.: Borek P. 2015; Jawor G. 1981; Tymiakin L. 1990. Pomijam tu kwestie cieszącą się większym zainteresowaniem — rzeczywistego autorstwa testamentu (testator czy pisarz). Większość tych badań przypada na ostatnie trzydziestolecie.

²⁵ Por. też uwagi: Burke P. 2015, o badaniach Vovelle’a nad postawami wobec śmierci (obejmującymi również Vovelle. 1983.).

²⁶ Lebrun F. 1971.

²⁷ W ich opisie operuje się bardzo często takimi właśnie określeniami. Martin Nodl, polemizując z przesadnym jego zdaniem optymizmem co do poprawności i efektywności badań nad testamentami, w istocie polemizuje z takim ich wyobrażeniem, zob. niżej.

²⁸ Chaunu P. 1960; Chaunu P. 1964. Zob. też podsumowanie rozwoju tej metodologii i subtelnych różnic w stosunku do „historii kwantytatywnej” w: Chaunu P. 1978. Warta uwagi jest także bardzo obszerna recenzja dzieła Chaunu P. 1960, zob.: Braudel F. 1963.

²⁹ W 1960 r. ukazała się praca historyka ze środowiska „Annales” — Goubert P. 1960; jeszcze większy aplauz uzyskało dzieło Le Roy Ladurie E. 1966.

³⁰ Najbardziej reprezentatywną pracą jest na tym polu zapewne Gilson E. 1932 (wyd. polskie — Gilson E. 1958).

³¹ Zob. zwłaszcza w serii Nouvelle Clio, Rapp F. 1971. Drogę, jaką przeszła historiografia francuska od historii Kościoła (instytucjonalnego) do historii religijnej, dobrze ilustruje wybór artykułów zmarłego w 1971 r. ks. E. Delaruelle’a (Delaruelle E. 1975), dokonany przez adherentów nowej historii pobożności: Raula Mansellego i André Vauchez’a.

Książka Vovelle'a także pod tym względem — wskazania dokumentacji dla historii religii „seryjnej” i właściwych metod jej analizy — została natychmiast uznana za wzorcową i wytyczającą nowe szlaki badań³². Nowością było sięgnięcie po testamenty w całej ich masie zachowania (ok. 20 tysięcy) w jednym regionie i z precyzyjnie wytyczonego okresu oraz zastosowanie metod badawczych (na poczesnym miejscu kwantytatywnych), pozwalających na analizę całego zbioru i wydobytych z niego serii danych, w tym tak ważnych dla tematu pracy i jej głównej tezy jak figurujące w dokumentach ostatniej woli klauzule religijne.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że potraktowanie historii religii jako historii seryjnej budziło (od początku badań Vovelle'a, jeszcze przed ukazaniem się jego książki) opory natury wręcz aksjologicznej. Jeden z czołowych historyków rewolucji francuskiej i badacz kultury jej ofiar (po obu stronach), Albert Soboul³³, twierdził, że nigdy nie pozwoliłbym sobie na to, by poddać analizie kwantytatywnej jakieś zjawisko należące do porządku wiary³⁴. Odwrotu już jednak nie było.

Atutem zastosowanej przez Vovelle'a metody było wymierne powiązanie zmian zachodzących w XVIII w. w Prowansji w postrzeganiu śmierci i stosunku do niej z różnicami społecznymi (stanowymi i klasowymi) i ze zmianami zachodzącymi w strukturach społecznych, jednym słowem „unaukowanie” historii kultury. Zaproponował on zarówno socjologię, jak i geografię pobożności. Złożyło się na tę ostatnią kilka miejsc/regionów modelowych: wielkie miasto (Marsylia), Prowansja „tradycyjna” na północny wschód od Marsylii (od zurbanizowanej wsi Roquevaire po tej samej skali miejscowość Barcelonette w alpejskiej części regionu), małe miasto w regionie przymorza (Salon, na północny zachód od Marsylii) i w Górnej Prowansji (Manosque), terytoria różniące się pod względem wyznania (z jednej strony z wyraźną obecnością jansenistów, z drugiej wyspy protestanckie)³⁵, wreszcie (choć traktowane bardziej jako rezerwuar przykładów) hrabstwo Nicei. To pozwoliło mu sformułować mocny wniosek o szybko postępującej od początku XVIII stulecia „dechryścianizacji” (z dobrze uchwytnym kryzysem jansenistycznym w trzeciej–czwartej dekadzie), czyli w okresie poprzedzającym Rewolucję Francuską. Dotychczasowa wizja zbawienia i wiara w zaświaty doznały wstrząsu, stosunek do śmierci (kres barokowej pompy pogrzebowej) i do religii znalazły się na drodze do głębokich transformacji³⁶. Vovelle udowodnił, że historia religii (wierzeń i praktyk) bada rzeczywistość, która przynależy do domeny nauk historycznych i poddaje się metodom kwantytatywnym. Same zaś testamenty okazały się dokumentacją pierwszorzędnej wagi, by nie rzecz kluczową dla zagadnień absolutnie fundamentalnych w historii Zachodu; ich statystyczna analiza posłużyła do zdefiniowania i zinterpretowania przejścia od kontrreformacji do oświecenia³⁷.

To jednak przede wszystkim udane wprowadzenie metod kwantytatywnych do badań nad religijnością i mentalnością³⁸ przesądziło, jak sądzię, o zapale, z jakim zajęto się testamentami,

³² Dlatego należy żałować, że tej pionierskiej pod względem metodologicznym pracy nie wydano w języku polskim. W wielu publikacjach polskich jej nieznajomość jest widoczna, znajomość metodologii zastępuje bowiem dosyć prostacko stosowana i niewiele dająca statystyka.

³³ Wśród jego prac naszą uwagę powinien zwrócić m.in. pionierski artykuł: Soboul A. 1956.

³⁴ Więcej na ten temat: Bertrand R. 2017.

³⁵ Na marginesie zauważyć wypadnie stosunkowo późne zainteresowanie polskiej historiografii testamentami mieszkańców Rzeczypospolitej różnych wyznań (edycja testamentów ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim — Augustyniak U. 2014; oraz prace nad postawami wobec śmierci i standardami życia w Prusach Królewskich — Kizik E. 1998).

³⁶ 10 lat po wydaniu tej pracy i 6 lat po wydaniu fresku Ariès'a (Ariès Ph. 1977) Vovelle pokusił się o syntezę (Vovelle M. 1983), śledząc umieranie i postawy wobec śmierci „od XIV-wiecznego triumfu śmierci do śmierci mieszczańskiej w towarzystwie testamentu”.

³⁷ Por. Le Roy Ladurie E. 1979, t. 1, s. 273–284.

³⁸ Przez historyków anglosaskich, zwłaszcza w USA, praca Vovelle'a — zresztą początkowo ledwie zauważona — została przyjęta jako przykład kwantytatywnej historii społecznej, której zastosowanie w badaniach

dostrzegając w nich poszukiwane źródło uniwersalne, służące historii mentalności i jej unaukowieniu. Porównywalną do książki Vovelle'a rolę na gruncie mediewistyki odegrała praca (wydana ze wstępem J. Le Goffa) historyka czwartej generacji „Annales”, Jacques'a Chiffolleau, *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320–vers 1480)*³⁹. Po jej ukazaniu się nastąpił prawdziwy wysyp studiów epatujących wręcz nierzadko przesadnym i nie zawsze uzasadnionym stosowaniem metody statystycznej. Szczyt tych badań w mediewistyce zachodniej przypadł bardzo szybko, już na lata osiemdziesiąte XX w., druga ich fala — na przełom stuleci⁴⁰. Studia szczegółowe, często przyczynkarskie, zwłaszcza jeśli eksplorujące ogromne zasoby testamentarne z epoki wczesnonowożytnej, podjęto również w archiwach Nowego Świata⁴¹.

Dotycząc późnego średniowiecza oraz przełomu średniowiecza i nowożytności, a więc epoki, której przecież bez badań można było przypisać charakter przełomowy, jeśli chodzi o postrzeganie i stosunek do śmierci (migracje, urbanizacja i na pierwszym miejscu powtarzające się zarazy), badania Chiffolleau uwypukliły dwie słabości badań seryjnych opartych na takiej dokumentacji jak testamenty: uprzywilejowanie regionów i epok o zaawansowanej alfabetyzacji oraz ograniczona reprezentatywność społeczna⁴². W ostatnich latach kwestie te podnoszone są bardzo ostro, nie tylko służąc jakże modnej dziś, by nie rzec obowiązkowej, rewizji niedawnych paradygmatów i konkluzji-pewników (ulubione słowa w tytułach: *reconsidered*, *revisited*), ale także podważaniu uniwersalności dokumentacji.

Podnosi się przede wszystkim ograniczenia tej dokumentacji wynikające z jej charakteru (formy i treści), sposobu rejestracji i stanu zachowania:

1) testamenty nie mogą być uważane za wystarczające źródło do badania ani majątku, ani zachowań i praktyk, ich materialnej skali, których celem było ubezpieczenie na życie wieczne⁴³. Nierzadko przecież fundacje i donacje czynione za życia miały wymiar większy niż zapis w ostatniej woli;

2) warstwy niższe społeczeństwa praktykowały testament ustny (*nuncupativum*⁴⁴), nie mamy więc do niego dostępu (poza wyjątkowymi przekazami tego typu);

3) zachował się tylko fragment niepoliczalnej masy spisanych testamentów, w dodatku z różnych powodów mamy do czynienia z nadreprezentacją: a) dokumentów zawierających legaty na Kościół (który dbał o ich zachowanie, ale i, choć pośrednio, także miasta, starające się ograniczyć utratę podatków na skutek alienacji dóbr na rzecz instytucji duchownych); b) ostatniej woli ludzi z klas wyższych;

4) dostęp do wypowiedzi testatora ogranicza formularz notarialny, obcy, nierzadko nieznanymi testatorowi język testamentu.

nad praktykami religijnymi ukonstytuowało francuską nową szkołę historii religii (por. rec.: Williams W.H. 1976) Nazywano ją także historyczną socjologią religii, z racji czerpania inspiracji i metod z socjologii religii Gabriela Le Brasa i jego „szkoły”. Szkoła ta wywierała w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. ogromny wpływ na Jerzego Kłoczowskiego i stworzony przez niego ośrodek badawczy na KUL. Jej oddziaływanie jest także dobrze widoczne w syntezie napisanej na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a wydanej dopiero w 1997 r. — Kultura. 1997.

³⁹ Chiffolleau J. 1980.

⁴⁰ Por. Cohn S.K. 2011a, gdzie dobrze ukazana chronologia edycji źródłowych i publikacji.

⁴¹ Zob. streszczenie pracy doktorskiej napisanej w kręgu szkoły „Annales” (w paryskiej EHSS): Arguse A. 2011.

⁴² Kwestię reprezentatywności społecznej testamentów znacznie silniej niż Chiffolleu i nieco wcześniej postawił już Vovelle M. 1979.

⁴³ Por. jednak mocno zróżnicowane podejście do tej kwestii wykorzystujących w swoich badaniach testamenty autorów zbiorowego tomu: When Death. 2000.

⁴⁴ Niekoniecznie przy tym respektując oczekiwania prawa rzymskiego i jego komentatorów, o których zob. Stolarek J. 2013.

W ostatnich latach jedno z najbardziej radykalnych stanowisk, studzących entuzjazm dla testamentów jako źródła historycznego, w pierwszym rzędzie do historii mentalności i historii społecznej, przedstawił Martin Nodl⁴⁵. Polemizując z Johnem Martinem Klassenem, stosującym m.in. metodę kwantytatywną w analizie testamentów Pilzna i Nowego Bydżowa⁴⁶, uważa, że:

- 1) miejskie testamety czeskie nie są źródłem masowym⁴⁷;
- 2) nie są źródłem wystarczająco reprezentatywnym dla kwestii społecznych (można je co najwyżej uznać za ilustrację zjawisk, z których tylko część jest w innych źródłach nieuchwytna);
- 3) praktyka testamentowa w miastach czeskich nie była ani konieczna, ani powszechna; spisanie testamentu trzeba w tym kontekście uznać za anomalię, po którą sięgano zwłaszcza w sytuacji konfliktu rodzinnego;
- 4) nie da się na podstawie tak niereprezentatywnego źródła, mającego w dodatku cechy źródła urzędowego (choćby powszechnie zalicza się go do źródeł prywatnych, obok korespondencji i pamiętników), badać zmian praktyk religijnych, ponieważ zmiany, które dostrzegamy, są wynikiem upiśmiennienia ostatniej woli w tym okresie;
- 5) nie jest to dobre źródło do badania struktury rodziny (tu wypada się zgodzić z Nodlem, że jest to źródło wyjątkowo statyczne), itd.;

6) niereprezentatywność testamentów z góry wyklucza prawidłowość i przydatność analizy kwantytatywnej dla wnioskowania (analizy) jakościowego, strukturalnego.

Jednym słowem — testamety z późnośredniowiecznych miast czeskich nie są źródłem masowym, są niewystarczające do badań mentalności i kultury materialnej. Nodl postulując zwrot antropologiczny (jakościowy) w tych badaniach dołącza do licznego już bardzo grona badaczy znużonych coraz bardziej schematyczną, przyczynkarską w sumie (przez niespecyficzną i powtarzalną kwestionariusza) i jałową metodą statystyczną (do czego jeszcze powrócę). Konkretyzuje wszakże ten pożądany kierunek jako biografistykę; czyżby badania nad testamentami miały zatoczyć koło, wrócić do punktu wyjścia?

Nie miejsce tu na polemikę z krytycznymi konstatacjami i postulatami czeskiego historyka. Podkreślane przez niego słabości tej dokumentacji są rzeczywiście dotkliwsze dla mediewisty zajmującego się regionem słabszej urbanizacji, dalekiej od zauważalnej alfabetyzacji świeckich, ograniczonej i specyficznej obecności notariatu i prawa rzymskiego. Przenieszenie zatem do miast naszej części kontynentu kwestionariusza i paradygmatów z badań dotyczących komun północnowłoskich po czarnej śmierci lub południa Francji w okresie wczesnonowoczesnym, by odwołać się tu tylko do najbardziej wpływowych, obarczone jest ryzykiem, który trafnie wypunktował Nodl⁴⁸.

Szczególnie mocno odczuwalne przez badaczy miast i krajów Europy Środkowo-Wschodniej jest oczywiste uprzywilejowanie w historii seryjnej regionów zalfabetyzowanych, z dobrą „obfitą” dokumentacją. Nie dziwi więc — jeśli chodzi o korzystanie w tych badaniach z testamentów ze średniowiecza i z wczesnej nowożytności — dominacja badań nad regionami i miastami południa Europy⁴⁹, którą tylko do pewnego stopnia równoważą studia nad najlepiej

⁴⁵ Nodl M. 2010. Stanowisko to sformułował M. Nodl na konferencji poświęconej testamentom w późnośredniowiecznych miastach czeskich w 2005 r., zob. Nodl M. 2006.

⁴⁶ Nodl M. 2010, przyp. 2 przywołuje dwa artykuły: Klassen J.M. 1990a oraz Klassen J.M. 1990b.

⁴⁷ Ważniejsze jest jednak, moim zdaniem, stwierdzenie, czy są źródłem wystarczającym do ustalenia serii danych, zgodnie z metodologią historii seryjnej.

⁴⁸ Por. na gruncie polskim Wymułek J. 2015, gdzie ostatni rozdział „Religijność mieszczańska w świetle testamentów” jest budzącą wiele wątpliwości próbą podporządkowania tej dokumentacji i jej analizy do zaczerpniętych z literatury przedmiotu nie tylko kwestionariuszy, ale i konstatacji.

⁴⁹ W historiografii francuskiej dotyczącej tych epok nastąpiło wyraźne przesunięcie uwagi z północnych i wschodnich regionów Francji, absolutnie centralnych w historii politycznej, na regiony południowe, zwłaszcza na Prowansję.

opracowanymi źródłami pisanymi o charakterze seryjnym ze zurbanizowanych regionów północy Europy (miast flandryjskich, niektórych niemieckich, jak Lubeka, Wiedeń, Kolonia). Nie znaczy to jednak, że podzielałam sceptycyzm Nodla co do efektywności badań kwantytatywnych nad tymi zespołami w późnośredniowiecznych miastach (niektórych!) naszego regionu.

Podejście szkoły „Annales” do testamentów jako pierwszorzędnej dokumentacji historii mentalności wprowadziła do historiografii polskiej Hanna Zaremska, po raz pierwszy i sygnalizacyjnie na konferencji zorganizowanej w 1976 r. na KUL z okazji 550-lecia śmierci Franciszka z Asyżu, a następnie w napisanym na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych obszernym rozdziale w syntezie *Kultura średniowiecznej Polski. XIV–XV w.*⁵⁰ W szerokiej definicji testamentu bardzo mocno podkreśliła centralność mentalności i zarazem zalety metody kwantytatywnej: testator, nieznacznie tylko skrzepowany rygorami piśmienniczej, artystycznej lub urzędniczej konwencji przemawia wprost (rzadkie w mediewistyce źródło), oferując nam refleksję nad sobą, życiowym dorobkiem, relacjami z rodziną i innymi bliskimi, opis swego świata, uczuć i zobowiązań, w sposób przedziwny dających się wymierzyć wartością legatów, służącą mu do wyrażania wiary i emocji religijnej, zapewniającej duszy zbawienie, a ciału spoczynek. Oczywiście, jest testament aktem prawnym, ale — jak dodaje — zdaje się być materialnym dowodem nieufności testatora wobec spadkobierców i potwierdza wolę rządu z za grabu swym dorobkiem i ludźmi⁵¹.

To ważne zarówno dla mediewistów, jak i nowożytników otwarcie uruchomiło badania nad testamentami miejskimi od późnego średniowiecza i testamentami szlacheckimi dla epoki wczesnonowożytnej, ale nie pociągnęło za sobą głębszej refleksji metodologicznej. Po latach studiów nie zrodziło wątpliwości porównywalnych ze stanowiskiem Martina Nodla co do reprezentatywności i efektywności dokumentacji testamentarnej jako podstawowej w badaniach nad mentalnością zbiorową. Ewa Danowska, publikując wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII w., deklaruje za swoją mistrzynią, Alicją Gradowską: „testamenty dają niezafalszowany obraz mentalności ludzkiej danej epoki”⁵². Problem metodologiczny, przed którym stajemy, jest istotny nie tylko w kontekście zastrzeżeń Nodla. Odmówienie — nie tylko zresztą w odniesieniu do testamentów miejskich z późnego średniowiecza — tej dokumentacji charakteru masowego i zakwestionowanie uniwersalności (a czasami i wyłączości) metod statystycznych w jej analizie ma ważne konsekwencje: jaką mentalność badamy — zbiorową czy jednostkową (ewentualnie środowiskową)? Do jakiego stopnia uprawnione są generalizacje i badania porównawcze i czego w istocie mogą dotyczyć — postaw, praktyk religijnych, zachowań społecznych, wyborów kulturalnych itd.? Małgorzata Borkowska OSB, także świetna znawczyni francuskiej humanistyki, przygotowując wybór testamentów z XVII i XVIII w. kierowała się przekonaniem, że są one kopalnią wiadomości (źródło totalne?) i służyć mogą wielu kwestionariuszom, dotyczącym zagadnień gospodarczych, relacji i ról rodzinnych, władzy nad

⁵⁰ Zaremska H. 1997, s. 489 n. Książka ukończona w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XX w. z przyczyn politycznych nie doczekała się wówczas wydania.

⁵¹ Sprawczość testatorów podkreślali bardzo mocno zarówno Chiffolleau, jak i niezwiązani z „Annales” badacze, m.in. S. Epstein (Epstein S. 1984) i K.L. Reyerson, pionierka wśród historyków amerykańskich badań nad zmianą postaw wobec śmierci w związku z czarną śmiercią (Reyerson K.L. 1978); sprawczość tę i jej ograniczenia wykazywała w testamentach kobiecych, analizowanych przez nią w ramach studiów *gender* (por. m.in. For the salvation. 2012). Dzisiaj budzi ona więcej wątpliwości, przede wszystkim jeśli chodzi o wolną wolę kobiet. Owszem, także w ich testamentach obowiązują formuły: *item lego, item volo, item dono*, ale nie bez racji Joëlle Rello-Koster stawia pytanie: *Is there really an «I» in Medieval Provençales Wills?* Nie podziela tych wątpliwości w swoich licznych pracach Samuel Cohn, który m.in. z tego powodu wyżej ceni testamenty niż inwentarze jako dokumentację do badania relacji między człowiekiem (ludźmi) a własnością.

⁵² Danowska E. 2011, s. VIII. Autorka nie ogranicza przydatności testamentów do kwestii „dusznych”, uznając je za cenne źródło do problematyki gospodarczej i społecznej (zwłaszcza rodziny), por. także Możejko B. 2010.

innymi (duchowni, patriarchowie), procedur i kontekstów sporządzania testamentu. Jesteśmy tu daleko od metod kwantytatywnych i analitycznej „obróbki” tysięcy zapisów ostatniej woli⁵³. Lektura testamentów przez Borkowską jest głęboko psychologiczna i zmierza do określenia testatorów jako typów ludzkich i społecznych na podstawie nie tylko, i nie tyle wielkości przekazywanego majątku, ile sposobu jego przekazania. Zapis ostatniej woli zawiera portret testatora, jest miejscem porachunków rodzinnych, wreszcie osobnym gatunkiem literackim.

We wspomnianym wyżej eseju Hanna Zaremska zaproponowała również bardzo jeszcze wówczas wstępną analizę kwantytatywną części średniowiecznego zasobu krakowskiego (ok. 200 testamentów z *liber testamentorum* z lat 1429–1500), którą rozbudował na kompletnym już korpusie 30 lat później Jakub Wymulek w swojej pracy doktorskiej. W badaniach nad testamentami, przy wszystkich sygnalizowanych tu zastrzeżeniach, pozostała ona metodą preferowaną, choć zwłaszcza w odniesieniu do ubogiej dokumentacji mniejszych miast (poza nielicznymi wyjątkami) naszego regionu Europy wydaje się często niepotrzebnym, a nawet prostym naśladownictwem.

Podjęcie, nazwijmy je statystyczne, jako metoda analizy testamentów (a nie tylko mierzenia pewnych zjawisk, np. praktyk religijnych, o czym była już mowa) spotkało się z otwartą krytyką już na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. W głośnej recenzji z nie mniej głośnej książki Samuela K. Cohna Jr, *The Cult of Remembrance and the Black Death: Six Renaissance Cities in Central Italy*⁵⁴, Martin Bertram przeciwstawił się poddawaniu testamentów jakiejś schematycznej analizie statystycznej, którą stosuje się np. w odniesieniu do spisów podatkowych⁵⁵. Owszem, jest to źródło sformalizowane, ale jednocześnie bardzo silnie zindywidualizowane i złożone, wymagające analizy jakościowej na dużej liczbie danych (stanowisko to, zauważmy, nie odbiega od postulatów i najlepszych realizacji historii seryjnej). Bezpośrednie wnioskowanie ze statystyki preambuł, odwołań do wstawiennictwa świętych, typów legatów pobożnych itd. o zmianach religijnych i mentalnych (psychologicznych) jest metodologicznym i interpretacyjnym błędem⁵⁶. Do tych uwag warto dorzucić jeszcze jedną — o trudnościach, jakie napotyka historyk, próbując w średniowiecznym testamencie odkryć pod postacią pobożnego legatu nakazane i konieczne dla zbawienia zadośćuczynienie za grzech lichwy. Zdarzało mi się czytać toskańskie testamenty z miesiący horroru czarnej śmierci w 1348 r., w których testator wycizł wszystkie osobiste ofiary procederu, by egzekutorzy ostatniej woli zadośćuczynili im z majątku. Regułą był jednak kamuflaż pod postacią zapisu dobroczynnego na ubogich⁵⁷.

Świadomość możliwych pułapek i nadużyć metody statystycznej jest też coraz wyraźniej obecna w historiografii niemieckiej, która w ostatnich dekadach zdecydowanie silniej niż badania francuskie oddziałuje na historyków polskich. Niemieckie badania historyczne nad testamentami (jako aktami prawnymi) zaczęły się dobre 30 lat później od francuskich⁵⁸ i w okresie powojennym długo pozostawały skupione z jednej strony na kwestiach jurydycznych: reguły redakcji, uwierzytelniania, rejestracji, dziedziczenia i transferu dóbr, z drugiej zaś na legatach pobożnych. Unowocześnienie badań polegało głównie na wprowadzeniu do nich często schematycznie traktowanej metody kwantytatywnej. Bardzo wiele prac na podstawie tego samego kwestionariusza

⁵³ Borkowska M. OSB. 1984.

⁵⁴ Cohn S.K. Jr. 1992; por. także jego późniejsze porównawcze badania: Cohn S.K. Jr. 2000. Cohn jest autorem kilkunastu ważnych artykułów dotyczących aspektów społecznych i gospodarczych badań nad testamentami (m.in. Cohn S.K. Jr. 2011b).

⁵⁵ Bertram M. 1995.

⁵⁶ W polskich (i nie tylko) badaniach nad testamentami znajdziemy okazałą reprezentację studiów stosujących te z pozoru łatwe do interpretacji „wskaźniki”.

⁵⁷ Por. te i inne sytuacje (m.in. defraudacja pieniędzy komunalnych) w: Manikowska H. 2015, s. 35, 36, 51, przyp. 166.

⁵⁸ Por. Auffroy H. 1899; w Niemczech początek wyznacza praca Aders G. 1932.

(demograficzno-społeczno-gospodarczego) sprowadzało się do statystycznej analizy testamentów z danego miasta. Trudności z głębszym i bardziej twórczym czerpaniem ze studiów dotyczących południa Europy wynikały już z istotnych różnic w prawie spadkowym między poszczególnymi regionami Kościoła rzymskiego. Ale stosunkowo późno (lata osiemdziesiąte) dostrzeżono też wagę innych i znacznie bardziej różnicujących tę dokumentację i jej potencjał badawczy kwestii dotyczących zwłaszcza świat bez tradycji notariatu rzymskiego: sposób spisania lub tylko wyrażenia woli testatora (od samodzielnie spisanej i w różny sposób uwierzytelnianej, przez dyktowaną notariuszowi, do wyrażonej w obecności świadków [ale nie w całości spisanej] zobowiązanych do przekazania dyspozycji radzie miejskiej) oraz sposób rejestracji tej woli (w Zurychu np. rejestrowano tylko ostatnią wolę wyrażoną przed radą) lub tylko uwierzytelnienia pieczęcią miejską bez ich rejestracji. Te ostatnie testamenty skazane były na zniszczenie nierzadko natychmiast po zakończeniu egzekucji ostatniej woli. Gdy w Ratyźbonie w 1512 r. wprowadzono obowiązkową rejestrację testamentów, liczba zachowanych dla badań historycznych gwałtownie wzrosła (z lat 1308–1511 znamy tylko 206 testamentów mieszczzańskich)⁵⁹.

Dla profilu badań niemieckich w ostatnich latach za reprezentatywną, przynajmniej do pewnego stopnia, można uznać zorganizowaną w 2005 r. konferencję Schwabenakademie w Irsee w Bawarii pt. „Seelenheil und irdischer Besitz: Testamente als wirtschafts-, rechts- und sozialhistorische Quellen für den Umgang mit den «letzten Dingen»”⁶⁰, oddającą z jednej strony wyczerpywanie się problematyki śmierci, z drugiej rosnące zainteresowanie metodyką badań. Formy i procedury uwierzytelniania oraz rejestracji testamentów są z tego punktu widzenia ważne, bowiem różnicują typ dokumentacji seryjnej, z jaką mamy do czynienia⁶¹. Zauważmy tylko, że odnotowane przez Chiffolleau w XV w. na południu Francji, a także w niektórych miastach północy (Flandria) oddalenie się momentu spisywania testamentu od (spodziewanego) momentu śmierci — pomijając takie okoliczności, jak np. daleka pielgrzymka lub czas epidemii — a więc rozerwanie związku między aktem ostatniej woli a śmiercią musiałyby wpłynąć na interpretację postaw wobec śmierci i znamionować głęboką ich ewolucję, gdyby przekroczyło skalę zjawisk epizodycznych. Ponieważ były to jednak przypadki rzadkie i odosobnione, pozostaje w mocy konstatacja wcześniejszych badań francuskich, wskazujących na lata osiemdziesiąte XVIII w. jako czas, w którym nastąpiła ta fundamentalna zmiana; testament spisywano nie w trakcie spektaklu umierania, lecz w gabinecie notariusza.

Testament jako dokument — jego forma, podporządkowanie treści konwencjom i formułarzowi, jednym słowem nowoczesne, jak powiedzielibyśmy z polską, źródłoznawstwo, zajmuje coraz więcej miejsca i uwagi. Pierwszy numer powołanych przez BNF „Cahiers paléographiques” (2005 r.) został poświęcony właśnie testamentom. Jest to pod względem metodologicznym najbardziej bodaj „eklektyczna” problematyka. Spotyka się tutaj tradycja studiów z zakresu historii prawa z „francuską” historią mentalności i z kwestionariuszami lansowanymi w ostatnich latach przez badaczy piśmienności pragmatycznej. W centrum zainteresowania jest kilka kwestii:

- 1) rola notariusza (i charakter notariatu) i jej ewolucja;

⁵⁹ O porównaniu liczby testamentów z miast włoskich (Bolonii i Modeny) w XIV w. i niemieckich oraz czeskich z XIV i XV w. krótko Martin Nodl (Nodl M. 2010, s. 155–158). Rezultaty są nie mniej szokujące, gdy weźmie się pod uwagę inne, jeszcze większe komuny północno-środkowych Włoch — Florencję i Wenecję, a także południową Francję. Chiffolleau wykorzystał ok. 5400 testamentów z dokumentacji prowansalskiej, liczącej ich ok. 40 tysięcy.

⁶⁰ Seelenheil. 2007; zob. też omówienie tej konferencji w: Tritz S., Kuhn C., <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-926> (dostęp 10.02.2020).

⁶¹ Por. istotne różnice nawet w obrębie jednego dużego regionu w okresie, w którym spadła nań czarna śmierć, między Florencją, gdzie notariat był całkowicie prywatny, a Bolonią, gdzie testamenty rejestrowano m.in. w „centralnych” *Libri memoriali*, Cohn S.K. Jr. 1992; Bertram M. 1990; Bertram M. 1991.

⁶² Planning. 2018.

2) formularze — ich długie trwanie (badane gdzieś od późnego średniowiecza po kres starego porządku w drugiej połowie XVIII w.) i zasadnicza w nich zmiana w czasach nowożytnych, polegająca na uproszczeniu języka i redukcji formuł; zanikły solenność wprowadzenia i dyskurs religijny;

3) pismo i oralność, języki ostatniej woli (i ich odmienne funkcje);

4) sposób utrwalania ostatniej woli.

Problematyka śmierci wydaje się w ostatnich latach podlegać z jednej strony rewizji metodologicznej i interpretacyjnej, z drugiej — próbie uzyskania summy wiedzy dla jak najszerzego obszaru. Jedną z najświeższych publikacji, *Planning for Death: Wills and Death related Property Arrangements in Europe 1200–1600* (w serii *Medieval Law and its Practice*⁶²), dosyć dobrze reprezentuje ukazujące się coraz częściej zbiorowe opracowania, na które składają się badania z różnych krajów i na różny (co do szczegółowej problematyki) temat, dające w rezultacie poszat-kowany, daleki od kompletności obraz i nie tworzące przy tym żadnej porządnej płaszczyzny porównawczej. Tę uzyskaliśmy w badaniach kilkakrotnie już tu przywołanego Samuela Cohna⁶³. Pod wpływem niemieckich badań nad pamięcią przeanalizował on (statystycznie) ok. 3400 testamentów z sześciu tokańskich i umbryjskich miast (Asyż, Florencja, Perugia, Piza, Siena) i ok. 1000 testamentów z Douai (od końca XII w. do 1425 r.), by uchwycić zmiany, jakie zachodziły w okresie czarnej śmierci w wyborze miejsca pochówku, jego oznaczenia i aranżacji. Wynik analizy pozwolił mu na wykreślenie w latach 1362–1363 (drugi atak zarazy) precyzyjnej cezury zmiany mentalnej, którą znamionują: wskazanie w testamencie miejsca pochówku (3/4 testatorów), boom w budowie kaplic sepulkralnych oraz memorializacja doczesna szczątków. Zarówno w Toskanii, jak i we Flandrii w drugiej połowie XIV w. w testamentach składanych na łożu śmierci wzrasta gwałtownie liczba zamówień artystycznych dla dekoracji kaplicy (już wybudowanej, lub mającej być wybudowaną), obrazków dewocyjnych do ustawienia na grobie, dla uświetnienia pogrzebu. Jego konstatacje dobrze wpisują się w zdomowioną już w literaturze przedmiotu interpretację zmiany zwyczajów i praktyk sepulkralnych w tym okresie jako reakcji na masowe, bezimiennie pochówki w grobach zbiorowych, na utratę więzi z krewnymi, przyjaciółmi itd.

Do najciekawszych, ale i nie pozabawionych kontrowersji, należą badania anglo-amerykańskie (przemieszczaających się między uniwersytetami i państwami badaczy brytyjskich, z USA i Kanady) nad testamentami „renesansowymi”, pochodzącymi głównie z miast Italii od drugiej połowy XIV po początek XVII w., traktowanymi jako pierwszorzędne źródło do badań nad stosunkiem do rzeczy materialnych, czyli z zakresu silnie antropologizującej historii kultury materialnej. Problematykę tych prac (i konferencji) dobrze oddaje tytuł artykułu Samuela K. Cohna Jr: *Renaissance attachment to things: material culture in last wills and testaments*⁶⁴. Są to bardzo antropologizujące badania, głównie historyków sztuki, nad kulturą materialną w epoce renesansu⁶⁵, których do pewnego stopnia odkryciem jest stwierdzenie wpływu kolekcjonerstwa na widoczne w testamentach z XVI i XVII w. restrykcje nałożone na spadkobierców co do sprzedaży dziedziczonych przez nich dóbr⁶⁶.

Na koniec wróćmy jeszcze do badań, które obejmują problematykę wyjściową i do dziś ciągle jedną z najważniejszych w studiach poświęconych testamentom — testament a przekaz własności (prawo spadkowe, wola i granice swobody testatora, legaty). W polskich badaniach tego zagadnienia zwłaszcza legaty *ad pias causas* zdają się zajmować miejsce uprzywilejowane. Ma to swoje uzasadnienie nie tylko w tradycji badań; centralność tej kwestii jest zrozumiała zarówno w kontekście badań nad mentalnością (postawami wobec śmierci, kwantytatywnej

⁶³ Cohn S.K. Jr. 2000.

⁶⁴ Cohn S.K. Jr. 2011b.

⁶⁵ Zob. sztandarowe prace dla tego kierunku: Welch E. 2005; Welch E. 2007.

⁶⁶ Por. obok powyższych Findlen P. 1998.

historii religii), jak i wynika z samej istoty testamentu średniowiecznego i wczesnonowożytnego, który mając za przodka testament rzymski okazał się dzieckiem niepodobnym do rodzica. Wprowadzenie w chrystianizowanej Europie do rytuałów śmierci jałmużny jako zasługi posiadającej szczególną wartość (to zwłaszcza od czasów Grzegorza Wielkiego), idea komutacji pokuty (nie trzeba dodawać, że wywodzącej się z właściwych dla świata i prawa germańskiego taryf kompozycji) w celu odpuszczenia grzechów, która może być zastępczo wykonana przez krewnych (spadkobierców, owdowiałego małżonka itd.), wreszcie wprowadzenie wiatyku do momentu/spektaklu odejścia — wszystko to związało legat z testamentem niemal nierozdzielnie i na długie stulecia. Problematykę legatów rozpisuje się na kilka zasadniczych zadań badawczych:

- 1) w odniesieniu do pobożności i wierzeń pozagrobowych/postawy wobec śmierci (ekonomia zbawienia, *ars moriendi*, rachunkowość zbawienia) — uchwycenie przemian w pobożności⁶⁷;
- 2) odszyfrowanie w retoryce legatów kodów konwencji społecznych i prestiżu;
- 3) dostrzeżenie w nich refleksów struktury społeczno-gospodarczej;
- 4) odczytanie kontekstów kultury materialnej;
- 5) zwrot ku interpretacjom genderowym — możliwość kontrolowania przez kobiety ich własności i uczestnictwa w relacjach kulturalnych i społecznych (*memoria*); uchwycenie mentalności zgenderyzowanych⁶⁸.

Nie potrafię na razie odpowiedzieć na pytanie, które się nasuwa: czy ów *gender turn* zawdzięczamy wyraźnie widocznej w literaturze przedmiotu końca XX i początku XXI w. dominacji prac autorek, czy też odwrotnie — dokonał się on wcześniej i przyciągnął do tej dokumentacji zainteresowanie badaczek.

Adres Autorki:

prof. dr hab. Halina Manikowska
Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
halinamanikowska536@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-8474-276X>

BIBLIOGRAFIA

- Adamska Anna. 2013. *Stąd do wieczności. Testament w perspektywie piśmiennosci pragmatycznej na przelomie średniowiecza i epoki nowożytnej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXI, nr 2, s. 185–200.
- Aders Günter. 1932. *Das Testamentsrecht der Stadt Köln im Mittelalter*, Köln.
- Annales de démographie historique. 1973. „Annales de démographie historique”, nr specjalny: *Enfant et sociétés*.
- Annales. Economies, sociétés, civilisations. 1972. „Annales. Economies, sociétés, civilisations”, nr 4–5: *Famille et société*.

⁶⁷ Por. zorganizowany w 2012 r. *table ronde* Uniwersytetu Lotaryńskiego w Metz, „Le testament spirituel, du Moyen Âge à l’époque moderne. Legs, salut de l’ame, miroir de vertus chrétiennes”, Le testament. 2013.

⁶⁸ Wobec tego zwrotu swój sprzeciw (przesadny, bo bazujący na interpretacjach skrajnie feministycznych, jak Lewis K.J. 2000) zgłosiła w cytowanym wcześniej artykule Anna Adamska (Adamska A. 2013). Nie stanowią one większości nawet wśród masy poświęconych historii kobiet prac magisterskich i doktorskich, wykorzystujących testamenty, a które można teraz śledzić w Internecie.

- Arguse Aude. 2011. *“Je le dis pour mémoire”*. *Testaments d’Indiens, lieux d’une justice ordinaire. Cajamarca, Pérou, XVIIe siècle*, <https://journals.openedition.org/nuevomundo/> (dostęp 10.01.2020).
- Ariès Philippe. 1960. *L’enfant et la vie familiale sous l’ancien régime*, Paris.
- Ariès Philippe. 1975. *Essais sur histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos jours*, Paris.
- Ariès Philippe. 1977. *L’Homme devant la mort*, Paris.
- Ariès Philippe. 1978. *L’histoire des mentalités*, [w:] *La nouvelle histoire*, Paris, s. 402–423.
- Aubenat Roger J. 1927. *Le testament en Provence dans droit*, Aix-en-Provence.
- Auffroy Henri. 1899. *Évolution du testament en France des origines au XIIIe siècle*, Paris.
- Augustyniak Urszula. 2014. *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa (wyd. 2).
- Bertram Martin. 1990. *Bologneser Testamente, erster Teil: Die urkundliche Überlieferung*, „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken”, R. 70, s. 151–233.
- Bertram Martin. 1991. *Bologneser Testamente, zweiter Teil: Sondierungen in den Libri Memoriali*, „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken”, R. 71, s. 195–240.
- Bertram Martin. 1995. *“Renaissance Mentality” in Italian Testaments?*, „The Journal of Modern History”, R. 67, nr 2, s. 358–369.
- Bertrand Régis. 2017. *De l’histoire de l’Église à l’histoire religieuse de la Révolution*, [w:] *La Révolution française au carrefour des recherches*, red. M. Lapiet, C. Peyrard, Aix-en-Provence, s. 249–261.
- Bloch Marc. 1924. *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Strasbourg.
- Bobowski Bogdan. 2009. *Testament w średniowiecznym prawie polskim*, „Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne”, nr X, s. 83–88.
- Borek Piotr. 2015. *O kompozycji XVII-wiecznych testamentów mieszczan przemyskich*, [w:] P. Borek, „Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawę”. *Studia o literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych*, Kraków (przedruk z: „Rocznik Przemyski”, R. 44, nr 3, 2008, s. 53–66).
- Borkowska Małgorzata OSB. 1984. *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII wieku*, Kraków.
- Braudel Fernand. 1963. *Pour une histoire sérielle: “Séville et l’Atlantique (1504–1650)”*, „Annales. Economies, sociétés, civilisations”, R. 18, nr 3, s. 541–553.
- Braudel Fernand. 1971. *Historia i trwanie*, tłum. B. Geremek, Warszawa.
- Braudel Fernand. 1976–1977. *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, t. 1–2, tłum. T. Mrówczyński, M. Ochab, M. Kula, M. Kwiecińska, Gdańsk.
- Braudel Fernand. 1992. *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm, XV–XVIII wiek*, t. 1–3, tłum. M. Ochab, P. Graff, E.D. Żółkiewska, J. i J. Strzeleccy, Warszawa.
- Braudel Fernand. 2006. *Gramatyka cywilizacji*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Warszawa.
- Burke Peter. 2015. *The French Historical Revolution: The Annales School 1929–2014* (wyd. 2), Cambridge.
- Chaunu Pierre. 1960. *Dynamique conjoncturelle et Histoire sérielle — Point de vue d’historien*, „Industrie” Bruxelles, 1er juin 1960, s. 370–376.
- Chaunu Pierre. 1964. *Histoire quantitative ou histoire sérielle*, „Cahiers Vilfredo Pareto”, R. 2, nr 3, s. 165–176.
- Chaunu Pierre. 1978. *Histoire quantitative, Histoire sérielle*, Paris.
- Chaunu Pierre, Chaunu Huguette. 1955–1960. *Séville et l’Atlantique (1504–1650)*, t. 1–8, Paris.
- Chiffolleau Jacques. 1980. *La comptabilité de l’au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d’Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320–vers 1480)*, Collection de l’École française de Rome, 47, Rome.
- Cohn Samuel Kline, Jr. 1992. *The Cult of Remembrance and the Black Death: Six Renaissance Cities in Central Italy*, Baltimore.
- Cohn Samuel Kline, Jr. 2000. *The Place of Dead in Flanders and Tuscany: Towards a Comparative History of the Black Death*, [w:] *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, red. B. Gordon, P. Marshall, Cambridge, s. 17–43.
- Cohn Samuel Kline, Jr. 2011a. *Last Wills and Testaments. Oxford Bibliographies Online Research Guide*, Oxford.

- Cohn Samuel Kline, Jr. 2011b. *Renaissance attachment to things: material culture in last wills and testaments*, „Economic History Review”, R. 65, nr 3, s. 984–1004.
- Corbin Alain, Déloye Yves, Haegel Florence. 1993. *De l'histoire des représentations à l'histoire sans nom. Entretien avec Alain Corbin*, „Politix”, R. 6, nr 21, s. 7–14 (numer tematyczny: *Représentations de Paris*, red. Y. Déloye, F. Haegel).
- Danowska Ewa. 2011. *Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku*, Kraków.
- Delaruelle Etienne. 1975. *La piété populaire au Moyen Âge*, red. R. Manselli, A. Vauchez, Torino.
- Dorini Umberto. 1916. *Il diritto penale e la delinquenza in Firenze nel sec. XIV*, Lucca.
- Elias Norbert. 1939. *Über den Prozess der Zivilisation*, t. 1–2, Basel.
- Elias Norbert. 1980. *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa.
- Elias Norbert. 2011. *O procesie cywilizacji*, tłum. K. Markiewicz, T. Zabłudowski, Warszawa.
- Epstein Steven. 1984. *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150–1250*, Cambridge MA.
- Famille. 1977. *Famille et parenté dans l'Occident médiévale*, red. J. Le Goff, G. Duby, Rome.
- Faral Edmond. 1938. *La vie quotidienne au temps de Saint Louis*, Paris.
- Febvre Lucien. 1928. *Un Destin. Martin Luther*, Paris.
- Findlen Paula. 1998. *Possessing the Past: The Material World of the Italian Renaissance*, „American Historical Review”, R. 103, s. 83–114.
- Flandrin Jean-Louis. 1976. *Familles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris.
- For the salvation. 2012. “*For the salvation of my soul*”. *Women and Wills in Medieval and Early Modern France*, red. J. Rollo-Koster, K.L. Reyerson, St. Andrews.
- Foucault Michel. 1961. *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris.
- Gens. 1989. *Gens à histoire, gens sans histoire: dialogue Bourdieu/Chartier*, „Politix”, R. 2, nr 6, s. 53–60 (nr tematyczny: *Les liaisons dangereuses. Histoire, sociologie, science politique*, red. S. Bourmeau i in.).
- Gilson Etienne. 1932. *L'esprit de la philosophie médiévale*, Paris.
- Gilson Etienne. 1958. *Duch filozofii chrześcijańskiej*, tłum. J. Rybałt, Warszawa.
- Goubert Pierre. 1960. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France au XVIIe siècle*, Paris.
- Gros Guillaume. 2010. *Philippe Ariès: naissance et postérité d'un modele interprétatif de l'enfance*, „Histoire de l'éducation”, nr 125, s. 49–72.
- Jawor Grzegorz. 1981. *Stale formuły w testamentach polskich*, „Rozprawy Komisji Językowej. Wrocławskie Towarzystwo Naukowe”, R. 12, s. 217–233.
- Katalogi. 2017. *Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku*, t. 1–7, red. U. Augustyniak, Warszawa.
- Kizik Edmund. 1998. *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk.
- Klassen John Martin. 1990a. *Gifts for the Soul and Social Charity in Late Medieval Bohemia*, [w:] *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter. Internationales Round-Table-Gespräch, Krems an der Donau, 26. September 1988*, red. H. Kühnel, Wien, s. 63–81.
- Klassen John Martin. 1990b. *Household Composition in Medieval Bohemia*, „Journal of Medieval History”, R. 16, s. 55–75.
- Kultura. 1997. *Kultura Polski średniowiecznej. XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa.
- KHKM. 1994. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLII, 1994, nr 2.
- La nouvelle histoire. 1978. *La nouvelle histoire*, red. J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, Paris.
- Le Roy Ladurie Emmanuel. 1966. *Les Paysans de Languedoc*, Paris.
- Le Roy Ladurie Emmanuel. 1975. *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris.
- Le Roy Ladurie Emmanuel. 1979. *Chaunu, Lebrun, Vovelle: The New History of Death*, [w:] Le Roy Ladurie E., *The Territory of the Historian*, t. 1, tłum. B. i S. Reynolds, Chicago, s. 273–284.
- Lebrun François. 1971. *Les hommes et la mort en Anjou aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris.
- Lewis Katherine J. 2003. *Women, Testamentary Discourse and Life-Writing in Later Medieval England*, [w:] *Medieval Women and the Law*, red. N.J. Menuge, Woodbridge, s. 67–75.
- Manikowska Halina. 2015. *Topos czy rzeczywistość? O czarnej śmierci w „Dekameronie” raz jeszcze*, „Studia Źródłoznawcze”, R. LIII, s. 17–54.

- Michaud Francine. 2015. *De père en fils? Sensibilité spirituelle à travers les testaments marseillais, 1248–1350*, [w:] *Le testament spirituel du Moyen Âge à l'époque moderne: legs, saluts de l'âme, miroir des vertus chrétiennes*, red. C. Barralis, A. Wagner, C. Marschal, Metz, s. 21–33.
- Możejko Beata. 2010. *Rozrachunek z życiem doczesnym (gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początków XVI w.)*, Gdańsk.
- Nodl Martin. 2006. *Středověký testament jako abnormalita*, [w:] *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití. Sbornik příspěvků z konference uspořádané 30. listopadu 2005 Archivem hlavního města Prahy a Historickým ústavem Akademie věd České republiky*, red. K. Jišová, E. Doležalová, Praha, s. 73–86.
- Nodl Martin. 2010. *Średniowieczny testament jako anomalia*, tłum. M.R. Pauk, [w:] *Dom, majątek, klient, sluga. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, red. M.R. Pauk, M. Saczyńska, Warszawa, s. 149–160.
- Planning. 2018. *Planning for Death: Wills and Death related Property Arrangements in Europe 1200–1600*, red. M. Korpiola, A. Lahtinen, *Medieval Law and its Practice*, 23, Leiden–Boston.
- Rapp Francis. 1971. *L'Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Âge*, Nouvelle Clío, 25, Paris.
- Reyerson Kathryn L. 1978. *Changes in Testamentary Practice at Montpellier on the Eve of the Black Death*, „Church History”, R. 47, nr 3, s. 253–269.
- Seelenheil. 2007. *Seelenheil und irdischer Besitz: Testamente als Quellen für den Umgang mit den letzten Dingen*, red. M. Herzog, C. Hollberg, Konstanz.
- Soboul Albert. 1956. *Sentiment religieux et cultes populaires pendant la Révolution. Saintes patriotes et martyrs de la liberté*, „Archives de sociologie des religions”, R. 2, 1956, s. 73–87.
- Stolarek Jakub. 2013. *Testament ustny (testamentum nuncupativum) w wybranych komentarzach Bartolusa de Saxoferrato i Baldusa de Ubaldis*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, R. LXV, nr 2, s. 329–342.
- Swianiewicz Jan. 2014. *Możliwość makrohistorii: Braudel, Wallerstein, Deleuze*, Toruń.
- Tenenti Alberto. 1952. *La Vie et la mort à travers l'art du XVe siècle*, Paris.
- Le testament. 2013. *Le testament spirituel, du Moyen Âge à l'époque moderne, legs, salut de l'âme, miroir des vertus chrétiennes*, red. C. Barralis, C. Marchal, A. Wagner, Metz.
- Tymiakin Leszek. 1990. *Oformulach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim*, „Rocznik Przemyski”, R. 27, s. 141–145.
- Vovelle Michel. 1973. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Civilisations et mentalités, Paris.
- Vovelle Michel. 1979. *Un préalable à toute histoire sérieuse: la représentativité sociale du testament (XIV–XIXe siècle)*, [w:] *Les Actes notariés: sources de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles. Actes du Colloque de Strasbourg (mars 1978)*, red. B. Vogler, Strasbourg, s. 257–277.
- Vovelle Michel. 1983. *La mort et l'Occident. De 1300 à nos jours*, Paris.
- Weltch Evelyn. 2005. *Shopping in the Renaissance: Consumer Cultures in Italy 1400–1600*, New Haven.
- Weltch Evelyn. 2007. *The Material Renaissance*, New York.
- When Death. 2000. *When Death Do Us Part: Understanding and Interpreting the Probate Records of Early-Modern England*, red. T. Arkell, N. Goose, N. Evans, Oxford.
- Williams William H. 1976. rec.: Michel Vovelle. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle: Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, „American Historical Review”, R. 81, nr 5, s. 1125.
- Wrzosek Wojciech. 1990. *Koncepcja historii globalnej F. Braudela*, [w:] W. Wrzosek, Z. Drozdowicz, J. Topolski, *Swoistości poznania historycznego*, Poznań, s. 136–214.
- Wysmulek Jakub. 2015. *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)*, Warszawa.
- Zaremska Hanna. 1997. *Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej. XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa, s. 485–510.

In search of a “total” source. The major lines of research on city-dwellers’ testaments in the 13th–18th c.

By introducing the phrase “total source” into the title of this paper, the author intends to bring to the fore the fundamental — and nowadays somewhat overlooked — role of the historians of the Annales School in redirecting research on testaments and research using testaments towards the serial history of mentalities (*histoire sérielle des mentalités*). Previously interesting mainly for biographers and historians of law, testaments have now become a universal type of documentation, indispensable for research on the “new history” of society, economy and culture.

The article focuses on the major studies published in the 1970s and 80s which introduced the quantitative method and the questionnaires that are still applied by mediaevalists and historians of the early-modern period: Michel Vovelle’s *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d’après les clauses des testaments* (1973) and Jacques Chiffolleau’s *La comptabilité de l’au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d’Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320–vers 1480)* (1980). The author discusses their significance and impact in the context of the methodology of serial history promoted by Annales historians (P. Chaunu, F. Braudel) and the crowning achievements of the history of mentalities concerning the history of death.

Furthermore, the author surveys a range of new Anglo-American studies on the material history of the renaissance (mainly Italian). She also discusses in detail the long-established tradition of research on legacies and the recent impact of the gender turn, clearly discernible in this area and in studies on testaments in general. Briefly outlining the research on German, Polish and Czech testaments of city-dwellers, she highlights the importance of studies on source texts (their form and language, the authentication and registration of testaments). In a separate paragraph she comments on Martin Nodl’s extreme scepticism about the potential of the quantitative method (in relation to testaments from Czech towns), which is said to be inapplicable to the documentation that cannot be considered quantitatively or socially representative in that part of late-mediaeval Europe.

Proofread by
Izabela Szymańska